

Perła Korony Brytyjskiej. Kolonialny system pieniężny Indii*

Jerzy Łazor

Cecily, you will read your Political Economy in my absence. The chapter on the Fall of the Rupee you may omit. It is somewhat too sensational. Even these metallic problems have their melodramatic side.

Oscar Wilde, *The Importance of Being Ernest*¹

Rupia, przejęta przez Wielką Brytanię z wcześniejszego systemu monetarnego Indii, z czasem stała się istotnym elementem gospodarczej eksploatacji Radżu. Głównym celem niniejszego tekstu jest pokazanie tego procesu, poprzez analizę przyczyn i skutków kolejnych etapów ewolucji rupii, od srebrnej monety funkcjonującej w luźnym systemie bimetalistycznym do papierowego pieniądza należącego do strefy szterlingowej. Polityka monetarna² władz w Kalkucie i New Delhi zostanie przedstawiona w świetle

* Niniejszy temat prezentowałem podczas warsztatów „Między stabilizacją a ekspansją. System finansowy w służbie modernizacji” zorganizowanych przez Polskie Towarzystwo Historii Gospodarczej w Ciechanowcu w 2014 roku oraz podczas XIX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Szczecinie w 2014 roku. Dziękuję uczestnikom obydwu konferencji za uwagi. Wstępna, znacznie krótsza wersja tekstu ukazała się jako *System walutowy Indii Brytyjskich [w:] Między stabilizacją a ekspansją. System finansowy w służbie modernizacji (z warsztatów historyków gospodarczych)*, red. J. Łazor, W. Morawski, Wrocław 2014, s. 75–86.

¹ O. Wilde, *The Importance of Being Ernest, A Trivial Comedy for Serious People* [w:] *The Major Works*, ed. I. Murray, Oxford 2000, s. 502.

² W niniejszym tekście przez politykę monetarną rozumiem zarówno politykę pieniężną, jak i walutową, nazwy Anglia zaś używam zamiennie z Wielką Brytanią. Zgodnie z zasadami przyjętymi przez Jana Kieniewicza, Hindus oznacza mieszkań-

angielskiego systemu pieniężnego oraz zmiany roli funta szterlinga w światowych finansach. Ze względu na obszerność materiału i ograniczoną objętość tekstu zmuszony jestem pominąć kwestię wykorzystania rupii poza terenem dzisiejszych Indii i Pakistanu oraz (poza pewnymi rudymentariumi) problematykę zadłużenia zagranicznego subkontynentu. Ograniczyłem też do minimum omówienie tła opisywanych zdarzeń z racji dostępności w Polsce dobrych opracowań historii politycznej Indii.

Tematyka ewolucji waluty indyjskiej żywo interesowała współczesnych ekonomistów, z Alfredem Marshalllem i Johnem Maynardem Keynesem na czele. Keynes po krótkiej pracy w India Office nie tylko poświęcił tematyce rupii swoją pierwszą książkę³, ale również aktywnie uczestniczył w politycznej debacie na temat przyszłości indyjskiego pieniądza. Równoległe do prac ekonomistów prowadzono badania z zakresu historii gospodarczej – w dwudziestoleciu międzywojennym powstało kilka monografii, zarówno naukowych, jak i o charakterze podręcznikowym, jak popularna książka Dadachanjiego z 1928 roku⁴. Ich dzisiejsza przydatność jest ograniczona ze względu na kluczowe znaczenie niedostępnych wówczas brytyjskich źródeł archiwalnych. Po drugiej wojnie światowej tematyka indyjskiego pieniądza stała się mniej popularna, pojawiając się najczęściej przy okazji szerszych prac poświęconych polityce imperialnej. Zainteresowanie rupią powróciło pod koniec lat siedemdziesiątych. Istotny impuls dali mu historycy spoza Indii, jak Arnold P. Kaminsky, Dietmar Rothermund, Brian Roger Tomlinson, Raymond W. Goldsmith czy Ian M. Drummond. W następnych dekadach największą rolę odgrywali badacze z subkontynentu indyjskiego, częściowo pracujący w Europie, zwłaszcza Amiya Kumar Bagchi, Anand Chandavarkar, Gopalan Balachandran i Arun Banerji. Ich prace pozwoliły nie tylko znacznie poszerzyć zrozumienie wewnętrznych mechanizmów funkcjonowania indyjskiej waluty, lecz również umieścić ją w kontekście brytyjskich interesów imperialnych. Jednym z głównych problemów prowadzonych do dziś badań jest wyważenie krytyki kolonialnego wyzysku i oceny funkcjonowania systemu monetarnego.

ca Indii Brytyjskich niezależnie od wyznania. D. Rothermund (*The Monetary Policy of British Imperialism*, „Indian Economic Social History Review” 1970, t. VII, nr 1, s. 91–95) pisze o zasadności stosowania terminem „polityka monetarna” wobec dziewiętnastowiecznych rozwiązań.

³ J. M. Keynes, *Indian Currency and Finance*, London 1913.

⁴ B. E. Dadachanji, *History of Indian Currency and Exchange*, Bombay 1928.

Mimo znaczącej roli rupii, jest ona niemal zupełnie nieobecna w polskiej historiografii, której dorobek w tej dziedzinie nie wykracza zbytnio ponad kilka stron w syntezie Wojciecha Morawskiego⁵ i nieliczne (niekiedy błędne) wzmianki w książce Jana Kieniewicza⁶. Dzieje się tak, mimo pewnych związków rozwiązań indyjskich z polską historią finansów: przyjęty w ramach reform Grabskiego w 1924 roku system *gold exchange standard* został przez Brytyjczyków wypróbowany najpierw na subkontynencie indyjskim, a Edward Hilton Young wkrótce po misji w Polsce został powołany do przewodniczenia królewskiej komisji do spraw indyjskich finansów.

Niniejszy tekst dzieli się na cztery części, odpowiadające kolejnym etapom rozwoju pieniądza indyjskiego. Pierwsza została poświęcona genezie srebrnego monometalizmu wprowadzonego w 1835 roku oraz problemom, które trawiły ten system do lat siedemdziesiątych XIX wieku. W drugiej części pokazano wielki kryzys rupii spowodowany spadkiem cen srebra, którego konsekwencją było przejście Indii na system *gold exchange standard*. Do tego właśnie okresu odnosi się cytata otwierający niniejszy tekst. Trzecią część poświęcono kryzysowi monetarnemu z lat pierwszej wojny światowej oraz próbom wyjścia z niego w kontekście prowadzonej przez Wielką Brytanię do 1925 roku polityki deflacyjnej. Ostatnia część dotyczy udziału rupii w strefie szterlingowej, począwszy od wielkiego kryzysu i konfliktu między Whitehall i New Delhi, po podział Indii w 1947 roku.

1. Początki brytyjskiej obecności w Indiach

Część rozwiązań monetarnych rozwiniętych przez Anglików pochodziła z początku obecności Mogołów w Indiach. W XVI wieku Szer Szach Sur i Wielki Mogoł Akbar wprowadzili system, którego podstawą była srebrna *rūpaia* – rupia – o masie 178, a następnie (od panowania Aurangzeba Alamgira w XVII wieku) 180 granów⁷. Uzupełnieniem rupii był złoty mohur, służący głównie tezauryzacji, oraz brązowy dam o malejącym znaczeniu, z czasem wyparty przez niewielką srebrną annę (*āna*).

⁵ W. Morawski, *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Warszawa 2002.

⁶ J. Kieniewicz, *Historia Indii*, Warszawa 1980.

⁷ Granów, czyli 1/480 części uncji, a nie, jak ibidem, s. 339 – gramów. 180 granów trojańskich to około 11,66 gramów.

Najbiedniejsza część ludności używała muszelek kauri, gorzkich migdałów (*badam*) i innych płacideł. System monetarny Mogołów był jednym z najsolidniejszych w ówczesnym świecie – monety były silnie zuniformizowane i miały wysoką, niezmienną zawartość kruszców. Ponieważ panowała zasada swobodnego bicia monet z prywatnego kruszcu w państwowych mennicach (*free minting, free coinage*), nie istniała ustalona relacja między ceną złota i srebra, a wzajemna wartość monet podlegała zmianie. Indie nie posiadały złóż srebra, kruszec na potrzeby monetarne sprowadzano – jego szeroki strumień płynął na subkontynent ze złóż amerykańskich (bezpośrednio i przez Europę). Indie utrzymały sięgającą starożytności renomę wielkiego importera kruszców⁸. Jednocześnie duże transakcje dokonywane były głównie bezgotówkowo, z wykorzystaniem weksli (*hundī, hundāwi*). Na południu Indii utrzymały się złote monety imperium Widżajanagaru, zwane *hūn* (przez Europejczyków pagoda)⁹.

Wraz z rozpadem imperium Mogołów również jego system monetarny zaczął ulegać pewnemu rozprzężeniu. Tworzące się niezależne jednostki polityczne wypuszczały własne monety: prawo do ich bicia (*sikka*) było pożądaną oznaką suwerenności¹⁰. Znajdujący się w większej liczbie na północy muzułmanie byli bardziej skłonni korzystać ze srebra, podczas gdy w południowych krajach w użyciu było raczej złoto. Kompania Wschodnioindyjska natrafiła na terenie subkontynentu na 994 srebrnych i złotych monet o zróżnicowanej masie i próbie. Nawet przy stosunkowo niewielkich transakcjach potrzebna była pomoc jednego z licznych specjalistów od monet – szroffa¹¹.

⁸ R. McLaughlin, *Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China*, London 2010, zwłaszcza s. 160–178.

⁹ I. Habib, *Monetary system and prices c. 1500–1750* [w:] *The Cambridge Economic History of India*, t. I: *c. 1200–c. 1750*, red. T. Raychaudhuri, I. Habib, Cambridge 1982, s. 360–371; O. Prakash, *On Coinage in Mughal India*, „Indian Economic Social History Review” 1988, t. 25, nr 4, s. 475–479.

¹⁰ Szczegółowo na temat ewolucji roli *sikka*: J. S. Deyell, R.E. Frykenberg, *Sovereignty and the „SIKKA” under Company Raj: Minting Prerogative and Imperial Legitimacy in India*, „Indian Economic Social History Review” 1982, t. 19, nr 1, s. 1–22.

¹¹ J. D. Joshi, *Currency* [w:] *Economic History of India: 1857–1956*, ed. Viv B. Singh, New Delhi 1975, s. 378; S. Chakrabarti, *Intransigent Shroffs and the English East India Company's Currency Reforms in Bengal, 1757–1800*, „Indian Economic Social History Review” 1997, t. 34, nr 1, s. 71–78.

Brytyjczycy zaangażowali się w Indiach jednocześnie w trzech odrębnych ośrodkach: zachodniej części subkontynentu (Surat, Bombaj), na południu (Madras – dziś Ćennaj) i na wschodzie (Bengal). W każdym z nich przejęto lokalny pieniądz. Kolejno podejmowane próby zmiany sytuacji nie były szczególnie udane¹². Ograniczenie roli złota w Bengalu i Madrasie, wobec częstego niedoboru srebra, pogorszyło jedynie lokalną sytuację monetarną. Próby emisji bimetalistycznych zakończyły się porażką ze względu na niejednorodną relację między ceną złota i srebra w różnych częściach subkontynentu (różnice sięgały 6%). Brak srebra był częściowo konsekwencją brytyjskiej obecności – podbój Bengalu oznaczał, że nie trzeba było płacić za indyjskie towary srebrem przywożonym z Europy. Można było zamiast tego wykorzystywać lokalne daniny, które służyły także opłacaniu handlu z Chinami. Dopiero eksport opium pozwolił na zwiększenie podaży srebra. Anglicy zdawali sobie z tego sprawę, lecz, jak skomentował to w 1772 roku jeden z ówczesnych ekonomistów, „próżno myśleć o lekarstwie bez poświęcania interesów Wielkiej Brytanii”¹³. Indie ponadto szybko stały się swoistym domem clearingowym dla angielskich międzynarodowych płatności. Polityka brytyjska, zmierzająca do ściągnięcia do Anglii indyjskiego złota, ułatwiła wprowadzenie w Wielkiej Brytanii klasycznego *gold standard*¹⁴.

Wyrazem tej polityki (oraz chęci uporządkowania chaosu monetarnego) było wprowadzenie w Indiach monometalizmu srebrnego. Był to stopniowy proces. Od 1792 roku obowiązywały pewne ograniczenia importu złota (które, poprzez zwiększenie nań popytu, a w rezultacie również ceny względem srebra, zapoczątkowały długotrwały proces spadku kursu rupii). W kwietniu 1806 roku Rada Dyrektorów Kompanii Wschodnioindyjskiej wystosowała pismo do Londynu, w którym opowiadała się za ustanowieniem systemu srebrnego na terenach znajdujących się pod władzą brytyjską. Nie spotkało się ono jednak z odzewem.

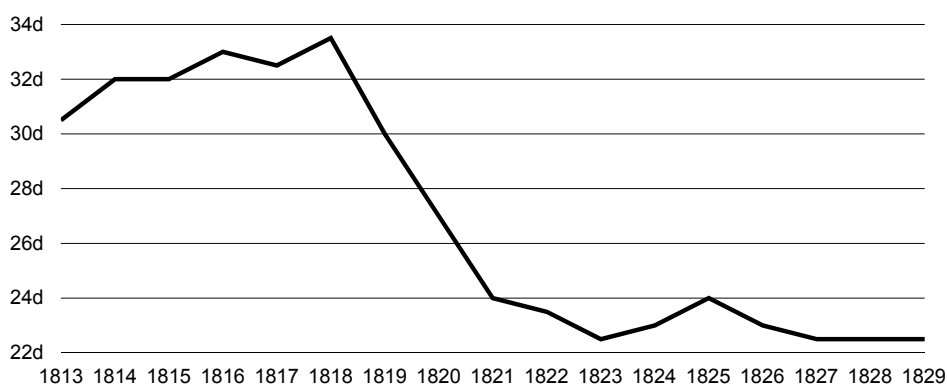
¹² S. Chakrabarti, *Intransigent Shroffs...*, s. 81–88, 91–94.

¹³ Za: A. Siddiqi, *Money and Prices in the Earlier Stages of Empire: India and Britain 1760–1840*, „Indian Economic Social History Review” 1981, t. 18, nr 3–4, s. 235. Wszystkie cytaty w tłumaczeniu autora.

¹⁴ Opis drogi do brytyjskiego monometalizmu został oparty głównie na pracach: S. Ambirajan, *Economic Ideas and the Foundations of the Indian Currency System*, „Indian Economic Social History Review” 1974, t. 11, nr 4, s. 448–471; krytyczne opinie pochodzą w większości z: A. K. Bagchi, *Transition from Indian to British Indian Systems of Money and Banking 1800–1850*, „Modern Asian Studies” 1985, t. 19, nr 3, s. 501–519; A. Siddiqi, *Money and Prices...*, s. 231–257.

Krok w kierunku waluty srebrnej zrobiono dopiero w następnej dekadzie, kiedy w 1818 roku władze prezydencji w Madrasie zrezygnowały ze złotej pagody i wypuściły w jej miejsce rupię¹⁵. Od tej pory we wszystkich prezydencjach używano rupii, lokalnie różniących się jednak masą i próbą¹⁶. Wykres 1 pokazuje zmieniający się londyński kurs rupii z (najważniejszej) Prezydencji Bengalskiej. Jego spadek po wprowadzeniu w Wielkiej Brytanii *gold standard* (szerzej o tym zob. tekst Jacka Luszniwicza w niniejszym tomie) i zlikwidowaniu indyjskiej złotej pagody nie jest przypadkowy. Osiągnięty wówczas poziom z niewielkimi wahaniami przetrwał do lat siedemdziesiątych XIX wieku.

Wykres 1. Kurs bengalskiej rupii, półroczne weksle ciagnione na Londyn, 1813–1829 (w pensach)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: A. Siddiqi, *Money and Prices in the Earlier Stages of Empire: India and Britain 1760–1840*, „Indian Economic Social History Review” 1981, t. 18, nr 3–4, s. 20.

Przełomowe znaczenie instytucjonalne miała ustawa z 1835 roku (Act no. XVII), która ustanowiła ujednoliconą srebrną rupię (o masie 180 granów trojańskich) jedynym prawnym środkiem płatniczym na terenie brytyjskich posiadłości w Indiach¹⁷. Ustawa zezwalała również na wybijanie złotych mohurów – te nie miały jednak charakteru prawnego środka płatniczego i nie mogły być wykorzystywane do wypełnienia zobowiązań wo-

¹⁵ B. E. Dadachanji, *History of Indian Currency...*, s. 2.

¹⁶ A. K. Bagchi, *Transition...*, s. 503.

¹⁷ Rupia dzieliła się na jednostki o nazwach: anna (1/16 rupii), paisa (1/64) i pie (1/192).

bec rządu. Panowała zasada *free minting* – państwo czerpało zyski zwłaszcza z opłat od bicia złotych monet¹⁸.

Wprowadzenie srebrnego monometalizmu spowodowało szybką demonetyzację używanych przez część najbiedniejszych mieszkańców Indii muszelek kauri. Ucierpiały drobne domy bankowe i pośrednicy pieniężni. Wraz z likwidacją lokalnych mennic i wolnym tempem emisji nowych monet zdawkowych doszło do wzrostu roli gospodarki naturalnej wśród najniższych klas społeczeństwa¹⁹. Problemy monetarne dotyczyły również bogatych: cały wiek XIX oznaczał w Indiach niedobór pieniądza. Anglicy tłumaczyli go głównie nadmierną skłonnością Hindusów do tezauryzacji: srebrne i złote monety znikają z obiegu, często ulegając przetopieniu. Zwyczaj ten, krytykowany w typowo orientalistyczny sposób jako prymitywny, był wyjątkowo niewygodny dla władz brytyjskich. Ponieważ Indie długo nie posiadały banku centralnego ani związanej z nim możliwości prowadzenia zaawansowanej polityki monetarnej, zwiększenie emisji oznaczało konieczność rządowego zakupu srebrnego kruszcu.

Próba wyjścia z tej sytuacji była zgoda na pełnoprawne wykorzystanie złotych monet w styczniu 1841 roku. Rozwiązanie to nie przetrwało jednak długo. Odkrycia złota w Australii w latach 1848–1949 zmniejszyły jego cenę względem srebra, co przejściowo uczyniło srebrne rupie nadwartościowymi, powodując ich znikanie z rynku. Rozporządzenie (tzw. notyfikacja) z 25 grudnia 1852 roku uchylała postanowienia z 1841 roku, prowadząc do całkowitej demonetyzacji złota. Monety z tego kruszcu uległy tezauryzacji. Powrót do srebrnego monometalizmu (a w następnych latach również wzrost produkcji srebra) pozwolił rupii na zachowanie dotychczasowego parytetu²⁰.

Kampania na rzecz uzależnienia rupii od złota powróciła w latach boomu bawełnianego podczas amerykańskiej wojny secesyjnej²¹. W 1864 roku izby handlowe trzech Prezydencji wystosowały do rządu Indii pismo, postulując wprowadzenie złotej waluty: odpowiedni projekt opracował minister finansów Indii Charles Trevelyan. Wniosek został odrzucony w Lon-

¹⁸ *Act no XVIII of 1835*, [w:] *Acts of the Government of India from 1834 to 1838 Inclusive*, Calcutta 1840.

¹⁹ Na rynku długo funkcjonowały też starsze, nieuznawane przez Anglików monety, A. K. Bagchi, *Transition...*, s. 504–507.

²⁰ B. E. Dadachanji, *History of Indian Currency...*, s. 5–7.

²¹ B. R. Tomlinson, *The Economy of Modern India 1860–1970 (The New Cambridge History of India)*, Cambridge 1993, s. 53.

dynie, lecz w listopadzie 1864 roku podjęto eksperyment, zezwalając na użycie angielskich i australijskich złotych suwerenów i półsuwerenów, ustalając ich kurs na odpowiednio 10 i 5 rupii (czyli 24d za rupię). Ponieważ kurs rupii był wyższy, złote monety nie były używane. Kiedy w 1866 roku postulat wprowadzenia złotej waluty został powtórzony przez Izbę Handlową w Kalkucie, rząd Indii powołał komisję do zbadania zagadnienia pod przewodnictwem Williama Mansfielda (późniejszego lorda Sandhurst). Komisja zaleciła wprowadzenie pieniądza papierowego obowiązującego na terenie całego kraju (o czym niżej) oraz złotych monet o nominałach 5, 10 i 15 rupii. Rząd indyjski zignorował te rekomendacje: monometalizm srebrny został utrwalony w skonsolidowanej ustawie monetarnej Indii z 1870 roku i potwierdzony przez rząd w deklaracji cztery lata później²².

Za niedoborem pieniądza tkwił też źle funkcjonujący system wspomnianego pieniądza papierowego. Do 1860 roku prawo do emisji posiadały na poły publiczne banki prezydencji (*presidential banks*) w Bengalu, Bombaju i Madrasie, jednak jej wielkość była niewielka (w przypadku Bank of Madras rzadko przekraczała 1,5 miliona rupii), a banknoty wykorzystywano jedynie w bezpośrednich okolicach stolic prezydencji i wśród nielicznych najbogatszych mieszkańców interioru. Według Bagchiego te pierwsze próby mogły paradoksalnie ograniczyć dostępność pieniądza dla najbiedniejszych. Skoro najniższy nominał wynosił 10 rupii, a większość emisji odbywała się w nominałach powyżej 100 rupii, banknoty pozostawały poza zasięgiem większości ludzi i wchodziły w rodzaj zamkniętego obiegu między bogatymi właścicielami ziemskimi i rządem²³.

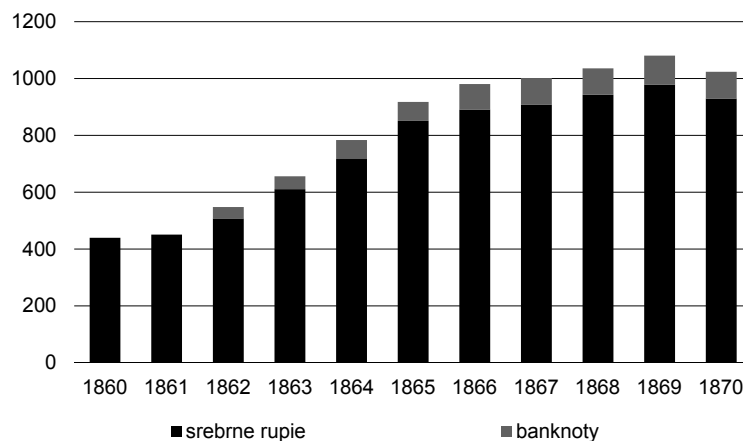
Reformę pieniądza papierowego podjęto po przejęciu przez Anglików bezpośredniej władzy w Indiach w wyniku powstania Sipajów. Pierwszy minister finansów rządu Indii James Wilson przygotował w 1859 odpowiedni projekt, jednak nagła śmierć przekreśliła jego plany. Chciał uczynić pieniądź dość elastycznym i pozwolić na wysoki obieg poprzez wymaganie jedynie pewnego poziomu pokrycia kruszcem. Jego następcą Samuel Laing był zwolennikiem rozwiązań brytyjskich, stąd ustawa z 1861 roku (*Paper*

²² A. G. Chandavarkar, *Money and Credit (1858–1947)* [w:] *The Cambridge Economic History of India*, t. 2: c. 1757–1970, red. D. Kumar, M. Desai, Cambridge 1983, s. 769–770.

²³ A. K. Bagchi, *Transition...*, s. 513; A. K. Bagchi, *Anglo-Indian Banking in British India: From the Paper Pound to the Gold Standard*, „The Journal of Imperial and Commonwealth History” 1985, t. 13, nr 3, s. 100, 103.

Currency Act) roku zakładała wymóg pełnego pokrycia papierowego pieniądza ponad niewielką fiducjarną emisję o wartości 40 mln rupii. Ustawa ta przewidywała też pełny rozdział działalności emisyjnej od bankowości komercyjnej. Wobec braku banku centralnego prawo do emisji przejął rząd. Jakkolwiek banknoty stały się prawnym środkiem płatniczym, uchwalono istotne ograniczenie ich przydatności. Kraj został podzielony na szereg okręgów płatniczych (*circles*, ich liczba zmieniała się w czasie). Pieniądz papierowy wyemitowany w danym kręgu pozostawał prawnym środkiem płatniczym jedynie na jego terytorium. Takie rozwiązanie skutecznie zmniejszało jego przydatność dla mieszkańców Indii, podobnie jak dość wysokie nominały: najmniejszy miał ponownie wartość 10 rupii (oprócz tego były to: 50, 100, 500, 1000 i 10 000). Obieg pozostawał niewielki²⁴. Była to konsekwencja przyjętych w 1861 roku zasad oraz pewnej nieufności lokalnej ludności do pieniądza w innej formie niż kruszec. Wykres 2 przedstawia szacunkową podaż pieniądza po przejściu przez Wielką Brytanię bezpośredniej władzy w Indiach²⁵.

Wykres 2. Wielkość obiegu pieniądza w Indiach, 1860–1870 (w milionach rupii)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: R. W. Goldsmith, *The Financial Development of India, 1860–1977*, New Haven–London 1983, s. 11–12, tabela 1–5.

²⁴ J. D. Joshi, *Currency*, s. 378; J. M. Keynes, *Indian Currency...*, s. 38–41. R. C. Dutt, *The Economic History of India in the Victorian Age. From the Ascension of Queen Victoria in 1837 to the Commencement of the Twentieth Century*, t. II, wyd. 2, London 1906, s. 212, 373; B. E. Dadachanji, *History of Indian Currency...*, s. 191.

²⁵ Przed 1935 rokiem wszystkie obliczenia podaży pieniądza w Indiach oparte były na kruchych podstawach. Bardziej wierzyć można kierunkowi zmian niż konkretnym wartościom oszacowanym dla poszczególnych lat.

Negatywne konsekwencje nieelastycznego pieniądza papierowego pogłębiał stan sektora bankowego. W Wielkiej Brytanii wpływ sztywnej zasady emisji na gospodarkę został zniwelowany poprzez rozwinięty obieg czeków. W Indiach było o to trudno. W drugiej połowie XIX wieku na subkontynencie funkcjonowały trzy grupy banków. Pierwszą stanowiły banki prezydencji. Choć służyły brytyjskiej administracji i prowadziły szeroką działalność komercyjną, w ograniczony sposób obsługiwały ludność indyjską. Banki drugiej grupy (*exchange banks*) miały siedzibę poza Indiami i jako jedyne uprawnienia do prowadzenia transakcji międzynarodowych. Większość z nich ulokowała się w Londynie, co zasadniczo ułatwiało Brytyjczykom prowadzenie indyjskiej polityki walutowej. Trzecią grupę tworzyły prywatne banki z siedzibą w Indiach, w dużej części hinduskie. Działały na podstawie bardzo liberalnego prawa i nie podlegały w zasadzie żadnej kontroli. W rezultacie większość jednostek była słaba i stale zagrożona bankructwem, a zasięg ich operacji ograniczał się do najbliższej okolicy²⁶. Innymi słowy, systemy bankowe: lokalny i rządowo-międzynarodowy, funkcjonowały odrębnie. Słabość trzeciej grupy banków wykluczała powstanie szerokiego obiegu sygnowanych przez nią czeków. W rezultacie nieelastyczny system pieniężny wymuszał znaczny import srebra, co w połączeniu z kolonialnymi opłatami na rzecz Londynu trawiło istotną część kapitału subkontynentu²⁷.

Odrębnym problemem monetarnym w Indiach był pieniądz emitowany przez *princely states*, czyli grupę kilkuset państw i państewek zależnych od Brytyjczyków, które jednak nie podlegały im bezpośrednio. Elementem ich częściowej autonomii było utrzymanie prawa do bicia monety – *sikka* – z którego aktywnie korzystały. Anglicy już od 1835 roku chcieli doprowadzić do ujednoczenia ich emisji, jednak (choć liczba emitujących stopniowo się zmniejszała) z przyczyn politycznych okazywało się to niemożliwe. Pod koniec lat sześćdziesiątych zaczęto negocjować z niektórymi indyjskimi książętami zrzeczenie się *sikka* w zamian za angielską gwarancję bicia dla nich lokalnych (choć zestandaryzowanych z rupią) monet. Wynikiem tej inicjatywy była ustawa z 1876 roku (*Native Coinage Act*), jednak ostatecznie żadne z istotnych *princely states* nie skorzystało z możliwości stworzonych przez ustawę i pozostała ona martwą literą²⁸.

²⁶ A. G. Chandavarkar, *Money...*, s. 779; A. K. Bagchi, *Anglo-Indian Banking...*, s. 94–97.

²⁷ A. K. Bagchi, *Anglo-Indian Banking...*, s. 100.

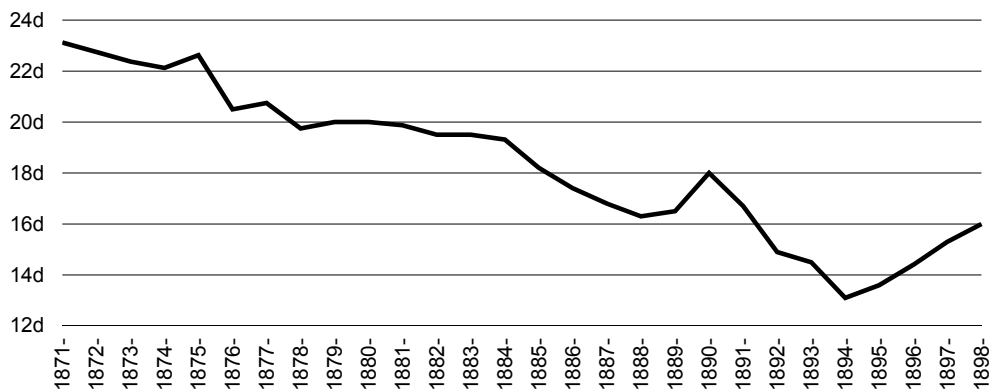
²⁸ S. Garg, *Sikka and the Crown: Genesis of the Native Coinage Act, 1876*, „Indian Economic History Review” 1998, t. 35, nr 4, s. 359–378.

2. Kryzys srebra

Może wydawać się dziwne, że główny przedstawiciel dziewiętnastowiecznego standardu złota utrzymywał w swojej najważniejszej kolonii walutę srebrną. Taki układ był możliwy dzięki względnie stabilnej relacji między cenami srebra i złota, która utrzymywała się w okolicach ponapoleońskiego kursu 1 do 15,5²⁹.

Problemy z utrzymaniem tego stanu zaczęły się w latach siedemdziesiątych, wraz z przechodzeniem kolejnych krajów na złotą walutę (poczynając od Niemiec i państw Skandynawskiej Unii Monetarnej). Spowodowało to spadek wartości srebra w stosunku do złota. Panująca w Indiach zasada *free minting* przyciągała srebro z całego świata, przyczyniając się do spadku kursu rupii, przedstawionego na wykresie 3. Pierwsze wyraźne sygnały problemów pojawiły się w 1876 roku – rok później Indie przejęły aż 84% całej światowej produkcji kruszcu³⁰. Wykres 4 pokazuje wielkość podaży pieniądza do 1893 roku. Ze względu na spadek kursu, mimo ekspansji monetarnej, względnie stabilna pozostawała realna wartość pieniądza w obiegu³¹.

Wykres 3. Brytyjski kurs rupii, 1871–1899 (w pensach)

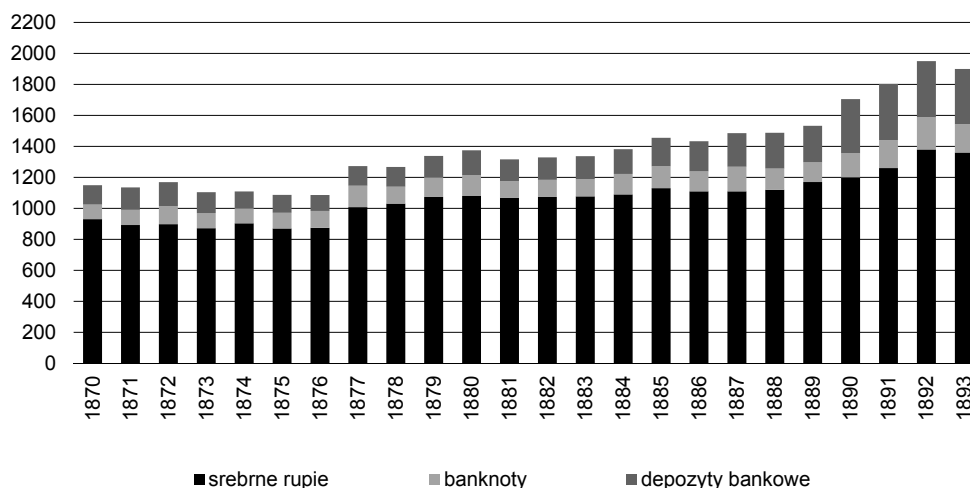
Źródło: Opracowanie własne na podstawie R. C. Dutt, *The Economic History of India in the Victorian Age. From the Ascension of Queen Victoria in 1837 to the Commencement of the Twentieth Century*, t. II, wyd. 2, London 1906, s. 579, 581, 583–584.

²⁹ T. Wilson, *Battles for the Standard. Bimetallism and the Spread of the Gold Standard in the Nineteenth Century*, Aldershot 2000, s. 62–64.

³⁰ D. Rothermund, *The Monetary...*, s. 93.

³¹ Ibidem, s. 95–96. Dane, na których Rothermund oparł swoje wyliczenia, są nieco niższe od przedstawianych na wykresie 3.

Wykres 4. Wielkość obiegu pieniądza w Indiach, 1870–1893 (w milionach rupii)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: R. W. Goldsmith, *The Financial Development of India, 1860–1977*, New Haven–London 1983, s. 11–12, tabela 1–5.

Stosunek do spadku kursu rupii był w Indiach ambiwalentny. Dla części Hindusów związana z nim lepsza sytuacja w eksporcie była korzystna. Uderzał on jednak w znaczną część ludności poprzez wzrost i realne zmniejszenie wartości oszczędności, trzymany głównie w srebrze. Między 1873 a 1892 rokiem ceny wzrosły aż o 34%, najszybciej na początku lat dziewięćdziesiątych³². Dotyczyło to zwłaszcza cen żywności. Sytuację, w której ludzie w Indiach umierali z głodu, nie mogąc pozwolić sobie na zakup coraz droższej żywności, podczas gdy na rynku światowym jej ceny spadały, można uznać za przykład *market failure*³³.

Spadek kursu rupii zaczynał niepokoić również kolonialny rząd w New Delhi. Indie były zobowiązane do ponoszenia kosztów brytyjskiej okupacji w formie tzw. *home charges*. Rząd musiał opłacać żołd (i transport do Indii) brytyjskich żołnierzy, pensje wszystkich pracowników londyńskiego India Office, a nawet koszty wojen prowadzonych – zdaniem Brytyjczyków – w interesie Indii, w tym kolejnych angielskich awantur w Afganistanie,

³² B. E. Dadachanji, *History of Indian Currency...*, s. 14. Wzrost cen w Indiach w tym okresie był dość wyjątkowy – w większości państw świata miał miejsce proces odwrotny, A. M. Bagchi, *The Other Side of Foreign Investment by Imperial Powers: Transfer of Surplus from Colonies*, „Economic and Political Weekly” 2002, t. 37, nr 23, s. 2235.

³³ D. Rothermund, *The Monetary...*, s. 97–98.

walk w Egipcie, Sudanie czy Abisynii. Największą gorycz Hindusów spowodowało zapewne obciążenie Indii również kosztami stłumienia powstania Sipajów. Część opłat finansowano z kredytów zaciąganych w Londynie, których obsługa stawała się coraz ważniejszym elementem *home charges*. Tak skonstruowane *home charges* były znienawidzone przez indyjski ruch niepodległościowy, który widział w nich ucieleśnienie wyzysku kolonialnego³⁴. Ich wartość gwałtownie rosła. Na początku panowania królowej Wiktorii w 1837 roku wynosiła 2,3 mln funtów szterlingów, po powstaniu Sipajów zaś już 7,5 mln. Gdy kurs rupii zaczął spadać w latach 1873–1874, było to już 10,3 mln funtów, a w latach 1895–1896 aż 20,2 mln funtów szterlingów³⁵.

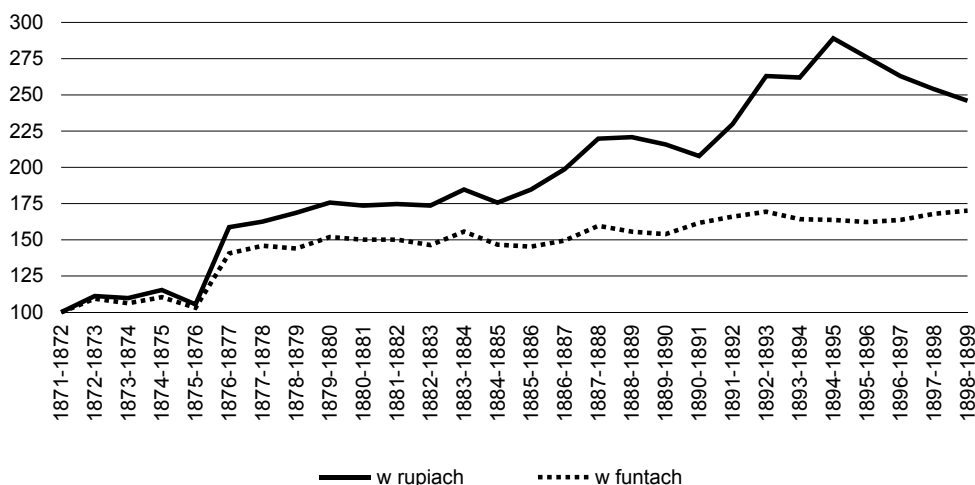
Opłaty na rzecz Londynu były finansowane w skomplikowany sposób. W Londynie minister (w brytyjskiej nomenklaturze sekretarz stanu) do spraw Indii co tydzień sprzedawał za funty szterlingi specjalne weksle zwane *council bills*, które można było wypłacić w rupiach na terenie Indii. Teoretycznie *council bills* powinny być sprzedawane oferentowi, który zaproponuje najwyższą cenę, w praktyce całość kupowały współpracujące ze sobą *exchange banks*, które korzystały ze spadku kursu rupii. Manipulowanie ceną i podażą weksli umożliwiało India Office wpływanie na handel Indii: każde zmniejszenie oferty powodowało wzrost importu. Jak pisze Rothermund, „cały system działał w kierunku wywołania w Indiach inflacji i pozyskania tanich produktów rolnych. Służył on doskonale władzy imperialnej”³⁶.

Wysokość *home charges* określano w złotych funtach szterlingach. Ich spłacie służyły w większości podatki zbierane w srebrnych rupiach. Spadek ich kursu powodował, że z perspektywy indyjskiej trybut płacony Anglii rósł wyjątkowo szybko, z czasem stając się dla New Delhi nieznośnym ciężarem. Skalę tego zjawiska ilustruje wykres 5.

³⁴ Por. B. R. Tomlinson, *The Economy...*, s. 12; A. M. Bagchi, *The Other Side...*, s. 2233–2234.

³⁵ Dane za: R. C. Dutt, *The Economic History of India...*, s. 212, 373, 595; A. P. Kaminsky, *Lombard Street' and India...*, s. 308.

³⁶ D. Rothermund, *The Monetary...*, s. 104. Szczegółowy opis działania całego systemu *council drafts* dał J. M. Keynes, *Indian Currency...*, passim. Por. D. Banerjee, *Is There an Overestimation of 'British Capital' Outflow? Keynes' Indo-British Trade and Transfer Accounts Re-examined with Alternative Evidence*, „The Indian Economic and Social History Review” 2004, t. 41, s. 143–164.

Wykres 5. Zmiana wartości *home charges*, 1871–1899 (1871–1872=100)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: R. C. Dutt, *The Economic History of India in the Victorian Age. From the Ascension of Queen Victoria in 1837 to the Commencement of the Twentieth Century*, t. II, wyd. 2, London 1906, s. 212, 373, 595.

Wobec trudności ze zwiększeniem nacisku fiskalnego New Delhi było istotnie zainteresowane zmianą systemu pieniężnego. Rothermund porównuje utrzymywanie standardu srebra w tamtym czasie do jazdy na tygrysie: gdy ten już zaczął biec, nie sposób było z niego zejść – z każdym kolejnym spadkiem ceny srebra sprzedaż posiadanych zasobów stawała się obciążona coraz większą stratą³⁷. Część urzędników widziała rozwiązanie we wprowadzeniu w Indiach standardu złota³⁸. Szczególny system zaproponował wiceprezes Bank of Bengal Aleksander Lindsay. Sugerował oparcie pieniądza na złocie, lecz pozostawienie kruszcu poza obiegiem. Byłoby to znacznie tańsze niż klasyczny *gold standard* i – wobec rozmiarów indyjskiego rynku – nie stanowiłoby tak znacznego zagrożenia dla światowych zasobów złota. Z czasem taki system zaczęto nazywać *gold bullion standard*³⁹. Część

³⁷ D. Rothermund, *The Monetary...*, s. 94.

³⁸ Stąd idąca w tym kierunku propozycja z 1878 roku, jednoznacznie odrzucona przez Londyn, A. Banerji, *London's Rejection of Lytton's 1878 Gold Standard Proposal Revealed for the First Time, and Examined*, „Economic and Political Weekly” 2000, t. 35, nr 7, s. 551–565.

³⁹ A. M. Lindsay, *Ricardo's Exchange Policy. A proposal to regulate the Rupee Currency by making it expand and contract automatically at fixed sterling rates, with the aid of the Silver Clause of the English Bank Act*, London–Calcutta 1892. Krytyczne

urzędników kolonialnych upatrywała rozwiązania w przyjęciu bimetalizmu – stąd udział przedstawicieli subkontynentu w międzynarodowych konferencjach monetarnych drugiej połowy XIX wieku. Wobec ich nikłych rezultatów w czerwcu 1892 roku rząd indyjski wysłał do Londynu pismo, w którym deklarował gotowość do zamknięcia indyjskich mennic i przejścia na *gold standard*⁴⁰.

Londyn długo nie reagował na zmiany zachodzące w kursie rupii. Istniejące rozwiązanie było dla Anglików korzystne. Subkontynent posiadał silnie ujemny bilans handlowy z Wielką Brytanią, dodatni zaś z resztą świata. Z jednej strony wymiana z Indiami zapewniała angielskim producentom rynek zbytu (przedłużając powodzenie producentów z Lancashire o kilkadziesiąt lat), z drugiej zaś przechwytywanie płynących do Indii kruszców pozwalało Londynowi pozostawać w centrum międzynarodowych finansów⁴¹. Indie odegrały też istotną rolę w podtrzymywaniu światowych cen srebra.

Jak pokazano na wykresie 3, w latach 1891–1892 nastąpił gwałtowny przyrost podaży pieniądza w Indiach. Wobec niepowodzenia ostatniej z międzynarodowych konferencji monetarnych w 1892 roku Anglicy powołali pierwszy z długiej serii komitetów i komisji, które miały deliberować nad indyjską walutą (Herschell Committee)⁴². Jego główne rekomendacje, wprowadzone w życie w 1893 roku, zakładały zamknięcie mennic dla kruszców i uczynienie z rupii pieniądza fiducjarnego (Keynes napisał: „banknot wydrukowany na srebrze”⁴³).

Zmiany te miały natychmiastowy wpływ na światowy rynek srebra. W ciągu 48 godzin od ogłoszenia decyzji przez indyjskie władze cena srebra w Nowym Yorku spadła o przeszło 25% (z 82 do 60 centów za uncję), a amerykańskie kopalnie wstrzymały wydobycie. Dwa dni później prezydent Stanów Zjednoczonych Stephen Grover Cleveland zwołał nad-

zestawienie różnych propozycji rozwiązania problemu indyjskiego pieniądza zawiera broszura H. Schmidt, *Indian Currency Danger. A Criticism of Proposed Alterations in the Indian Standard*, London 1893.

⁴⁰ B. E. Dadachanji, *History of Indian Currency...*, s. 22.

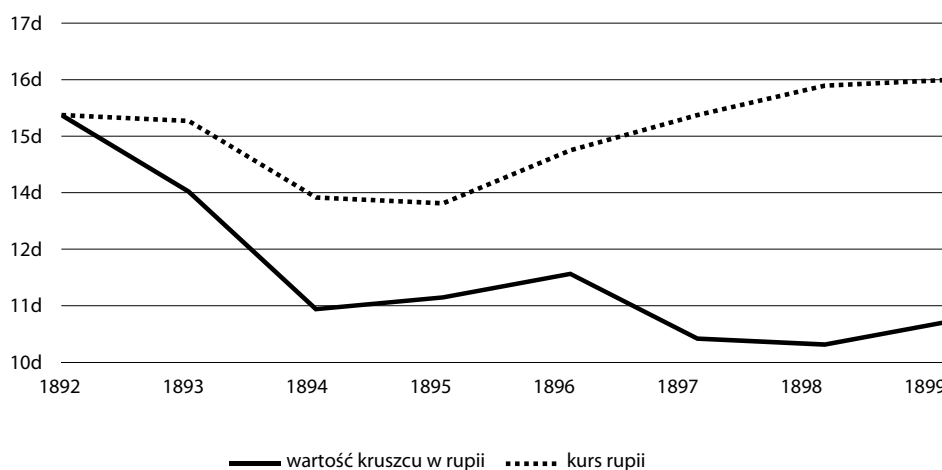
⁴¹ A. P. Kaminsky, 'Lombard Street' and India: Currency problems in the Late Nineteenth Century, „The Indian Economic and Social History Review” 1980, t. 17, nr 3, s. 308.

⁴² Szeroko na ten temat: ibidem, s. 313–315.

⁴³ J. M. Keynes, *Indian Currency...*, s. 37.

zwyczajne zgromadzenie Kongresu w celu uchYLENIA zapisu ustawy z 1890 roku (*Sherman Silver Purchase Act*) o obowiązkowych zakupach srebra⁴⁴.

Wykres 6. Brytyjski kurs rupii i wartość srebra w rupii, 1892–1899 (w pensach)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: A. P. Kaminsky, *'Lombard Street' and India: Currency problems in the Late Nineteenth Century*, „The Indian Economic and Social History Review” 1980, t. 17, nr 3, s. 318.

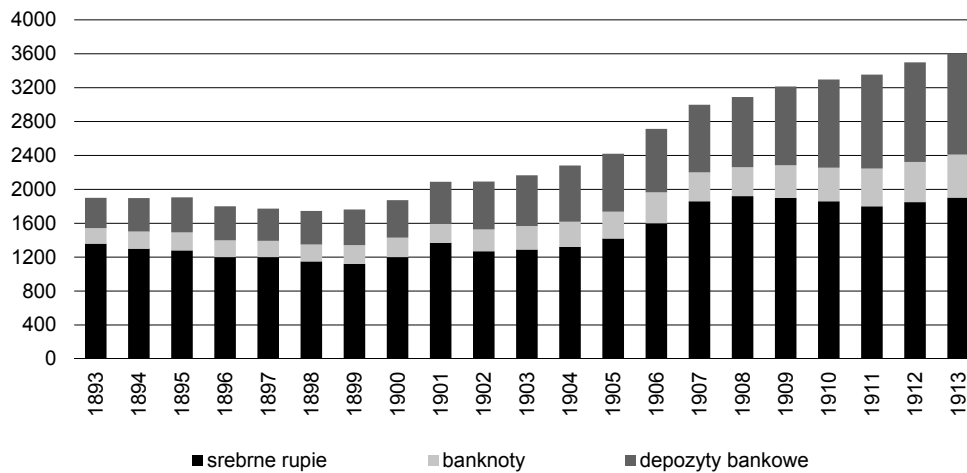
Równoległe z zamknięciem mennic rząd indyjski ogłosił podjęcie działań, mających na celu zwiększenie kursu rupii (ostatecznym celem było wprowadzenie standardu złota, na co w chwili zamknięcia mennic rząd nie mógł sobie pozwolić z powodu niskiego poziomu rezerw). Rząd zadeklarował jednocześnie możliwość zakupu rupii za złote suwereny po kursie 1s4d za rupię (czyli za szylinga i cztery pensy, co w systemie LSD oznaczało 16 pensów), a także możliwość regulowania złotem zobowiązań wobec państwa⁴⁵. Początkowo cena rupii dalej spadała, między innymi ze względu na duże emisje z lat 1891–1893. Wobec braku wzrostu podaży pieniądza w 1895 roku kurs odbił od dna, osiągając pożądany poziom 1s4d w 1898 roku (zob. wykres 6). W ciągu tych 5 lat polityka rządu była atakowana z różnych stron, zarówno w Indiach, jak i w Wielkiej Brytanii,

⁴⁴ A. P. Kaminsky, *'Lombard Street' and India...*, s. 317; G. Balachandran, *Power...*, s. 318. Drugi z badaczy zwraca uwagę, że informacja o zależności między indyjską polityką a USA nie znajduje zazwyczaj potwierdzenia w badaniach amerykańskiej polityki monetarnej.

⁴⁵ B. E. Dadachanji, *History of Indian Currency...*, s. 43–47.

wpisując się tam w szerszą dyskusję między różnymi grupami bimetalistów i monometalistów⁴⁶. Indyjscy krytycy polityki rządu podkreślali, że takie rozwiązanie zubażało społeczeństwo, uszczuplając realną wartość oszczędności, gromadzonych w Indiach głównie w srebrze. Kiedy świat wychodził z dziewiętnastowiecznego wielkiego kryzysu, deflacja wpływała ponadto hamująco na gospodarkę subkontynentu. Po dwóch latach nieurodzaju sprowadziło to na Indie klęskę głodu. Zmniejszeniu podaży pieniądza (zob. wykres 7) towarzyszyło wolniejsze tempo wzrostu ludności: „po utopieniu w morzu srebra, Indie zostały przybite do «Złotego Krzyża»”⁴⁷.

Wykres 7. Wielkość obiegu pieniądza w Indiach, 1893–1913 (w milionach rupii)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: R. W. Goldsmith, *The Financial Development of India, 1860–1977*, New Haven–London 1983, s. 11–12, tablica 1–5.

Gdy kurs rupii osiągnął pożądany poziom, możliwe stało się wpływanie nań poprzez sprzedaż *council drafts*, czyli prowadzenie polityki kursowej. New Delhi zwróciło się do Londynu, sugerując zakończenie okresu przejściowego. Powołano kolejny komitet, który obradował aż 14 miesięcy (Fowler Committee, w roli świadka występował przed nim Alfred Marshall)⁴⁸. Członkowie komitetu rozważyli różne propozycje rozwiązania

⁴⁶ T. Wilson, *Battles for the Standard...*, passim; A. P. Kaminsky, *‘Lombard Street’ and India...*, s. 318–323.

⁴⁷ D. Rothermund, *The Monetary...*, s. 105–106.

⁴⁸ Bardzo krytycznie o działaniu komitetu pisze A. Banerji, *Revisiting the Exchange Standard, 1898–1913: I: Steps to the Exchange Standard*, „Economic and Political

indyjskich problemów, szczególnie ostro krytykując wspomniany wyżej projekt Lindsaya. Lord Farrel stwierdził, że jest on „zdecydowanie zbyt sprytny dla przeciętnego angielskiego umysłu, z jego nieusuwalnym przywiązaniem do bezpośredniego pokrycia złotem wszelkich walut”⁴⁹. Komitet zalecił wprowadzenie brytyjskiego suwerena jako podstawy złotego systemu monetarnego Indii. Srebrna rupia o kursie 1s4d miałaby pozostać monetą zdawkową, komitet sugerował przy tym, aby rząd nie zobowiązywał się do nieograniczonej sprzedaży złota za rupię – to wymusiłoby bowiem konieczność trzymania wielkich rezerw kruszcu⁵⁰.

Wydawało się, że taki system zostanie istotnie wprowadzony. Najpierw wydana w 1898 roku ustawa (*Gold Note Act*) zezwoliła na emisję banknotów w oparciu o rezerwy złota przechowywane w Londynie, kolejna zaś z 1899 roku (*Indian Coinage Act*) wprowadzała złote suwereny i półsuwereny jako prawne środki płatnicze. Pozostało jedynie ustanowienie mennicy w Indiach. Do tego jednak nie doszło – niespodziewanie w 1903 roku trzeba było zrezygnować z niemal gotowego projektu po zmianie zdania brytyjskiego ministerstwa skarbu (His Majesty's Treasury). Rezultatem był nowy, nieplanowany system, zbliżony do oryginalnych propozycji Lindsaya⁵¹. Jedną z teorii wyjaśniającą tę zmianę łączy ją z wydarzeniami w Afryce Południowej. Odkrycie nowych złóż złota groziło zalaniem londyńskiego rynku kruszcem, ze wszystkimi niekorzystnymi konsekwencjami dla szterlinga. Stąd początkowe zainteresowanie wprowadzeniem złotej waluty w Indiach i gotowość uruchomienia w Bombaju oddziału Royal Mint. Olbrzymie koszty drugiej wojny burskiej (1899–1902) sprawiły jednak, że dla Treasury i City takie rozwiązanie przestało być korzystne dla Wielkiej Brytanii i zostało porzucone⁵².

W rezultacie powstał nowy system, którego istotę można za Keynesem sprowadzić do czterech mechanizmów. Po pierwsze, rupia pozosta-

Weekly” 2001, t. 36, nr 48, s. 4490; idem, *Revisiting the Exchange Standard, 1898–1913: II: Operations*, „Economic and Political Weekly” 2002, t. 37, nr 14, s. 1354.

⁴⁹ J. M. Keynes, *Indian Currency...*, s. 35.

⁵⁰ B. E. Dadachanji, *History of Indian Currency...*, s. 65–67.

⁵¹ A. Banerji (*Revisiting... I: Steps... i II: Operations*, passim) stara się udowodnić, że Keynes mylił się, określając indyjski system w ten sposób, że trudno nazwać go nieplanowanym i że w istocie różnił się on znacznie od propozycji Lindsaya. Jego argumenty nie przekonują mnie jednak.

⁵² T. Wilson, *Battles for the Standard...*, s. 86; G. Balachandran, *Power...*, s. 318–320.

wała prawnym środkiem płatniczym, zdolnym do zwalniania ze wszelkich zobowiązań, lecz nie była wymienialna. Po drugie, brytyjski złoty suweren również był prawnym środkiem płatniczym, zasadniczo wymienialnym na rupię (co wraz z kosztami transferu między Londynem a Indiami dawało maksymalny kurs rupii 16,13d). Po trzecie, w praktyce administracyjnej rząd godził się również wymieniać rupię na suwereny, lecz wymianę tę czasowo zawieszał i nie istniała gwarancja każdorazowego uzyskania dużych kwot w złocie za rupię. Po czwarte, również w praktyce administracyjnej, rząd sprzedawał w Kalkucie weksle, które można było w Londynie wymienić na funty po kursie nie gorszym niż 15,91d za rupię. Zasady te, razem wzięte, gwarantowały kurs rupii w przedziale od 15,91d do 16,13d⁵³.

Zabezpieczeniu rupii służyły aż dwie rezerwy. Rezerwa Pieniądza Papierowego (Paper Currency Reserve) zapewniała wewnętrzną wymienialność srebrnych monet i banknotów, Fundusz Rezerwy Złota (Gold Reserve Fund; od 1906 roku Gold Standard Reserve) zaś gwarantował zewnętrzną wymienialność waluty. Obie rezerwy były częściowo trzymane w Indiach, częściowo w Londynie. Stworzenie części londyńskich (pod zarządem India Office) czyniło z indyjskich rezerw element brytyjskiej polityki monetarnej i dało Londynowi dodatkowe możliwości wpływania na światowe finanse. Fakt trzymania znacznej części rezerw w brytyjskich papierach wartościowych skłania niektórych badaczy do nazwania tak powstałego systemu standardem szterlinga (*sterling exchange standard*)⁵⁴. Związek rupii ze sterlingiem stał się jeszcze silniejszy, gdy znaczny procent indyjskich dochodów z boomu eksportowego przed pierwszą wojną światową zainwestowano w brytyjskie papiery wartościowe. Proces ten został ułatwiony przez wolną sprzedaż *council bills*, których wartość nie była już uzależniona od potrzeb transferowych New Delhi. Powodowało to, że część zysków z dobrej koniunktury w Indiach była transferowana do Londynu.

Niezależnie od odpływu kapitału do Anglii istotny odsetek dochodów z eksportu został przeznaczony na import złota na subkontynencie. W ciągu pięciu lat przed wybuchem pierwszej wojny światowej trafiła tam jedna czwarta światowej produkcji kruszcu. Był to powód rosnącego niepokoju w brytyjskich kręgach finansowych. W 1913 roku Keynes zaobserwował frapującą zależność. Ze względu na tezauryzacyjne tendencje oraz rozmia-

⁵³ J. M. Keynes, *Indian Currency...*, s. 6–7. Taki dziwny przedział był konsekwencją używania ułamków w systemie LSD – do 1971 roku zmory angielskich uczniów.

⁵⁴ A. K. Bagchi, *Anglo-Indian Banking...*, s. 106.

ry indyjskiego rynku kraj ten miał zauważalny antycykliczny wpływ na światową gospodarkę. W okresach boomu rosła indyjska absorpcja złota, przyczyniając się do ogólnego spowolnienia koniunktury. W latach kryzysu strumień kruszcu płynący na subkontynent stawał się mniejszy bądź nawet zmieniał kierunek, co pozytywnie wpływało na światową gospodarkę. Zdaniem Balachandrana mechanizm ten stał się istotną częścią brytyjskiej polityki w następnych dekadach⁵⁵.

Równoległe do zmian w funkcjonowaniu pieniądza kruszcowego poprawiono też system rupii papierowej. Pierwszą istotną zmianą było wprowadzenie banknotów o nominale 5 rupii w 1891 roku, drugą: pewne uproszczenia w systemie okręgów płatniczych. Pozostawały one jednak najbardziej niewygodnym elementem regulacji indyjskich i na początku XX wieku rozpoczął się ich demontaż. Najpierw w 1903 roku zniesiono je dla banknotów 5-rupiowych (poza terenem Birmy), od 1910 roku zaś okręgi przestały mieć znaczenie dla banknotów o nominałach 10, 50 i 100 rupii. Zmiany te przyczyniły się do przeszło dwukrotnego wzrostu obiegu między 1900 a 1913 rokiem, co ilustruje wykres 7.

W 1913 roku powołano Komisję Królewską pod przewodnictwem Austena Chamberlaina, której celem było zbadanie działania indyjskich mechanizmów pieniężnych 15 lat po ustaleniach Komitetu Fowlera. Najmłodszym członkiem komisji został John Maynard Keynes. Ostateczny raport potwierdzał zasadność używania indyjskiej wersji *gold standard*, sugerował jednak pewne zmiany, w tym zwiększenie poziomu rezerw. Wybuch pierwszej wojny światowej pokrzyżował jednak plany wprowadzenia rekomendacji komisji w życie, poza ułatwieniem obrotu banknotami i zlikwidowaniem srebrnej części Gold Standard Reserve⁵⁶.

3. Pierwsza wojna światowa i powojenna stabilizacja

Początek pierwszej wojny światowej nie wpłynął znacząco na sytuację monetarną Indii – pierwsze problemy zaczęły się ujawniać w 1916 roku. Wystąpił znaczny popyt na walutę, a jednocześnie wzrosła cena srebra. Po-

⁵⁵ G. Balachandran, *Britain's Liquidity Crisis and India, 1919–1920*, „The Economic History Review” 1993, t. 46 New Series, nr 3, s. 575–576; B. R. Tomlinson, *The Economy...*, s. 52, 63.

⁵⁶ B. E. Dadachanji, *History of Indian Currency...*, s. 97–100.

nieważ rupie wciąż były wykonane z tego kruszcu, oznaczało to konieczność podwyższenia ich wartości nominalnej, inaczej bowiem uległyby stopieniu, pogarszając i tak trudną sytuację. Ograniczono sprzedaż *council drafts* w Londynie oraz dokonano olbrzymich zakupów srebra, zakazując wywozu kruszcu poza Indie (zakupy były możliwe dzięki brytyjsko- amerykańskiemu porozumieniu, na mocy którego Indie kupowały srebro po cenie 1 dolara za uncję, co dawało kurs wymiany rupii około 1s8d). Na zapotrzebowanie na pieniądź odpowiedziano, zwiększając emisję niklowych monet zdawkowych oraz zwłaszcza pieniędzy papierowych (ich obieg wzrósł aż o 172%). Przejściowo doszło do dwuwalutowości: banknoty osiągały około 80% swojej wartości nominalnej⁵⁷. Nie chcąc zgodzić się na choćby najmniejsze uszczuplenie londyńskich rezerw złota, Londyn odpowiedział na indyjskie prośby, przewożąc złote monety do Indii z Australii⁵⁸. Zachowanie wewnętrznej wymienialności rupii było dla Anglików ważne ze względu na olbrzymie dostawy towarów na cele wojenne dostarczane przez Indie i brytyjski prestiż w kolonii. Zakup towarów był zresztą finansowany poprzez zaciąganie przez Wielką Brytanię długu. Po wojnie posłużył on częściowo do spłaty *home charges*⁵⁹.

Zakończenie wojny nie oznaczało automatycznego powrotu do normalności. Kurs rupii pozostawał wysoki, a brak wymienialności funta szterlinga i niepewność co do jego dalszych losów powodowała wątpliwości co do dalszej polityki monetarnej. Jedną z przyczyn angielskiego (i amerykańskiego) niepokoju o wojenne losy rupii były wedle Balachandrana obawy przed potencjalnym popytem na złoto, które Indie zgłosiłyby w razie upadku ich srebrnej waluty (w Stanach Zjednoczonych istotny było ponadto głos lobby srebrnego, zainteresowanego podtrzymaniem zapotrzebowania na ten kruszec w Indiach). Te same obawy przesądziły jego

⁵⁷ Ibidem, s. 104–115.

⁵⁸ Szczegóły tej skomplikowanej operacji przedstawia: A. Pope, *Australian Gold and the Finance of India's Exports During World War I: A Case Study of Imperial Control and Coordination*, „The Indian Economic and Social History Review” 1996, t. 33, nr 2, s. 115–131.

⁵⁹ G. Balachandran, *The Sterling Crisis and the Managed Float Regime in India, 1921–1924*, „The Indian Economic and Social History Review” 1990, t. 27, nr 1, s. 15; idem, *Gold, Silver, and India in Anglo-American Monetary Relations, 1925–1933*, „The International History Review” 1996, t. 18, s. 576; M. Friedman, A. Jacobson Schwartz, *A Monetary History of the United States, 1867–1960*, Princeton 1963, s. 218.

zdaniem o polityce bezpośrednio po wojnie. Indie przeżywały wówczas boom eksportowy i osiągały wysokie dodatnie saldo handlu zagranicznego, a wysoki kurs rupii był dodatkową zachętą do importu złota⁶⁰.

Powołany w 1919 roku kolejny komitet do spraw waluty (tzw. Barington Smith Committee) stwierdził zasadniczo dobre funkcjonowanie dotychczasowych rozwiązań monetarnych, których jedynym błędem było brak ustaleń na wypadek wzrostu cen srebra. Komitet zalecił zatem przyjęcie wysokiego kursu rupii (2s wobec złota), który miałby umożliwić rządowi Indii zakupy srebra nawet w przypadku utrzymującej się hossy. Rynkowy kurs utrzymywał się na poziomie 1s8d.

Sugestie komitetu zostały przyjęte i w lutym 1920 roku wydano szereg notyfikacji, które zniósły wojenną kontrolę wywozu kruszców i ustanowiły oficjalny kurs rupii na poziomie 2s wobec złota. Okazało się to kosztownym błędem – olbrzymie kwoty zostały przekazane do Anglii, eksport Indii się załamał, a import znacznie wzrósł. Z subkontynentu wypłynęło złoto, kurs gwałtownie spadł.

Jakkolwiek w źródłach brakuje jednoznacznego potwierdzenia, zdaniem indyjskich badaczy, trudno przypuszczać, by zasugerowanie wysokiego kursu było przypadkowe. Ich zdaniem mogło to być świadome działanie angielskie, które z jednej strony miało zwiększyć antycykliczny wpływ Indii na światową gospodarkę, z drugiej zaś powstrzymać odpływ kruszcu na subkontynent⁶¹. Jeśli nawet działania te były przypadkowe, wspomniane efekty zostały osiągnięte, a do podobnych rozwiązań sięgnięto ponownie w czasie wielkiego kryzysu.

Rząd indyjski, w którym ministrem finansów był ekspert z konferencji monetarnej w Genewie Basil Blackett, nalegał na wcześniejszą stabilizację rupii i przyjęcie określonego parytetu złota. Londyn był jednak przeciwny, podobnie jak w przypadku wniosków innych kolonii, które wcześniej

⁶⁰ Balachandran wiele zachowań Anglików tłumaczy w ten sposób. Zdaniem Banerjee, choć teza ta może być prawdziwa, w badaniach Balachandrana brakuje na to odpowiednich dowodów, A. Banerji, *'Why' and 'How', but What about 'How Much? John Bullion's Empire: Britain's Gold Problem and India between the Wars* by G. Balachandran, „Economic and Political Weekly” 1997, t. 32, nr 37, s. 2332–2334; G. Balachandran, *Britain's...*, s. 579–580; idem, *Gold...*, s. 574.

⁶¹ R. Mathur, *The Delay in the Formation of the Reserve Bank of India: the India Office Perspective*, „The Indian Economic and Social History Review” 1988, t. 25, nr 2, s. 136–137; G. Balachandran, *Britain's...*, s. 587–590.

niz Wielka Brytania poradziły sobie z konsekwencjami wojny⁶². Obawiano się, że zezwolenie na stabilizację pozostawi Anglię samotną z nieustabilizowanym funtem i z minimalną rolą w światowych finansach. Indie zostały więc zmuszone do prowadzenia polityki deflacyjnej, która spowodowała niedobór pieniądza, lecz gwarantowała wsparcie dla Wielkiej Brytanii. W październiku 1924 roku rupia osiągnęła kurs 1s4d złota i 1s6d papierowego funta. Kiedy w kwietniu 1925 roku funt przywrócił przedwojenny parytet złota, jej kurs został w rezultacie określony na poziomie 1s6d⁶³.

Po burzliwym powrocie do złota, rząd brytyjski powołał drugą komisję królewską do spraw indyjskiej waluty, powierzając jej kierownictwo znanemu z polskiej historii monetarnej Edwardowi Hiltonowi Youngowi. Hilton Young był nie tylko przyjacielem krytycznego wobec brytyjskiego Radżu Edwarda Morgana Forstera (autora słynnej *Drogi do Indii*), ale również pełniącego rolę kluczowego świadka komisji Keynesa.

Strona indyjska (pod przewodnictwem Blacketta) wniosowała do Komisji w wprowadzenie pełnego standardu złota (w wersji przedwojennej). Londyn nie mógł się na to zgodzić, a urzędnicy w India Office byli wściekli na ministra finansów w New Delhi. Uznano, że *gold standard* w Indiach przyczyniłby się do odpływu złota z całego świata i miałby druzgoczący wpływ na światową gospodarkę. Rząd brytyjski wraz z Bankiem Anglii wpłynął na członków Komisji, by odrzuciła indyjski wniosek. Zaangażowano również Bank Rezerwy Federalnej w Nowym Jorku, włącznie z udziałem gubernatora Benjamina Stronga w ostatnim posiedzeniu komisji w roli świadka⁶⁴.

W rezultacie komisja odrzuciła wniosek indyjski i zaleciła wprowadzenie *gold bullion standard* z kursem rupii 1s6d. Uznała również (ku zaskoczeniu Stronga), że należy wycofać się ze srebrnych rupii. I choć jeden z czterech indyjskich członków Purshotamdas Thakurdas zgłosił *votum separatum* do rekomendowanego poziomu kursu 1s6d, nie miało to większego znaczenia i sugestie komitetu zostały w większości wprowadzone w życie. Thakurdas logicznie argumentował, że wysoki kurs czynił z Indii jedyny kraj na świecie, który po doświadczeniu pierwszej wojny światowej nie tylko nie zdewałowował waluty, ani nie przyjął przedwojennego pary-

⁶² O konflikcie Blacketta z India Office zob. G. Balachandran, *The Sterling...*, s. 16–21.

⁶³ Ibidem, s. 21–27; B. E. Dadachanji, *History of Indian Currency...*, s. 130–143; R. Mathur, *The Delay in the Formation...*, s. 139.

⁶⁴ B. Balachandran, *Gold...*, s. 580–585.

tetu, ale zaczął używać wyższego⁶⁵. To stanowisko znalazło w najbliższych latach wyraz w szerokich protestach społecznych przeciwko parytetowi⁶⁶.

Choć system został określony mianem *gold bullion standard*, Whitehall i New Delhi zadbały, aby funkcjonował w istocie jako standard szterlinga, co w 1932 roku India Office potwierdziło *explicite*. Ponownie stworzono szereg mechanizmów, które miały czynić import złota do Indii nieopłacalnym⁶⁷. Zgodnie z rekomendacjami komisji zrezygnowano również z wybijania srebrnych monet. Olbrzymie zasoby srebra trzymane w Indiach w Rezerwie Pieniądza Papierowego stały się niepotrzebne i Indie rozpoczęły ich częściową wyprzedaż (90 milionów uncji między 1928 a 1930 rokiem). Wpłynęło to w znacznym stopniu na spadek światowych cen tego kruszcu w drugiej połowie lat dwudziestych i powodowało niezadowolenie zwłaszcza Stanów Zjednoczonych⁶⁸.

Dane o obiegu dla lat dwudziestych są nawet mniej pewne niż dla okresu przed pierwszą wojną światową. Zestawienie szacunków dla wybranych lat zawiera tabela 1.

Tabela 1. Obieg banknotów i absorpcja monet w wybranych latach, 1874–1934

Rok	Banknoty (mln rupii)	Srebrne rupie (mln rupii)	Złote monety (tys. rupii)	Drobne monety (tys. rupii)
1910	394,9	132,2	11 625	295
1914	448,3	53,2	181 110	859
1918	1 353,9	278,6	142 890	1 625
1920	1 430,7	200,9	- 33 225	4 780
1924	1 700,6	76,2	44 930	- 450
1930	1 544,2	- 217,1		- 734
1934	1 682,2	- 3,0		- 477

Źródło: A. G. Chandavarkar, *Money and Credit (1858–1947)* [w:] *The Cambridge Economic History of India*, Vol. 2: c. 1757–1970, red. D. Kumar, M. Desai, Cambridge 1983, s. 766.

⁶⁵ B. E. Dadachanji, *History of Indian Currency...*, s. 173–185.

⁶⁶ D. Das, *Indie. Od Curzona do Nehru i później*, tłum. M. Jędrzejewska i inni, Warszawa 2009, s. 139; A. G. Chandavarkar, *Money...*, s. 763

⁶⁷ Zob. ich szczegółowe omówienie w: G. Balachandran, *Britain, USA and Indian Gold Standard*, „Economic and Political Weekly” 1989, t. 24, nr 35/36, s. 2020–2021. Tam też deklaracja India Office o standardzie sterlinga.

⁶⁸ D. Rothermund, *Foreign Trade Policy in India During the Great Depression, 1929–1939*, „Indian Economic Social History Review” 1981, t. 18, nr 3, s. 352; G. Balachandran, *Gold...*, s. 586.

Jedną z rekomendacji Komisji Królewskiej dotyczyła powołania banku centralnego. Wcześniej, w 1921 roku, trzy banki prezydencji zostały połączone w jeden potężny Imperial Bank. Spełniał on część funkcji banku centralnego (głównie jako bank banków), wciąż prowadził jednak działalność komercyjną i pozbawiony był prawa emisji. Czyniło to z jednej strony jego rolę banku banków mniej skuteczną, z drugiej zaś nie rozwiązywało problemów monetarnych kolonii⁶⁹. India Office nie było jednak zainteresowane pozbawieniem siebie prerogatyw w zakresie polityki monetarnej w wyniku powołania banku centralnego i skutecznie wpłynęło na projekt odpowiedniej ustawy. W związku z tym, kiedy w 1927 roku minister finansów Indii Basil Blackett przedstawił projekt w Centralnym Zgromadzeniu Ustawodawczym (Central Legislative Council), spotkał się on z negatywnym przyjęciem. Istotą sporu była struktura własności banku: Hindusi pragnęli banku państwowego, Anglicy zaś instytucji niezależnej od struktur rządowych. Tłem dla tego konfliktu były przewidywane zmiany konstytucyjne w Indiach, które z dużym prawdopodobieństwem miały doprowadzić do powołania rządu odpowiedzialnego przed indyjskim zgromadzeniem pochodzącym z wyborów. W tej sytuacji spór o kształt banku centralnego w istocie dotyczył kwestii przyszłego ośrodka decyzji o polityce monetarnej. W dyskusję włączył się Basil Blackett, starając się doprowadzić do możliwie szybkiego osiągnięcia kompromisu. Jego samodzielność (którą objawiał też na innych polach) powodowała dużą nieufność India Office. Wobec niewielkich szans na uchwalenie statutu zgodnie ze swoją wizją w Londynie postanowiono poczekać na bardziej korzystny moment⁷⁰.

⁶⁹ C. Goodhart, *The Evolution of Central Banks*, Cambridge, MA–London 1988, s. 35–36, 38; J. S. G. Wilson, *The Business of Banking in India* [w:] *Banking in the British Commonwealth*, red. R. S. Sayers, Oxford 1952, s. 156–157; idem, *The Rise of Central Banking in India* [w:] *Banking in the British Commonwealth...*, s. 218–220.

⁷⁰ R. Mathur, *The Delay in the Formation...*, s. 139–152; A. Mukherjee, *Controversy over Formation of Reserve Bank of India, 1927–1935*, „Economic and Political Weekly” 1992, t. 27, nr 5, s. 229–230.

4. Od wielkiego kryzysu do niepodległości

Zima 1929/1930 była burzliwym okresem politycznym. W grudniu 1929 roku Indyjski Kongres Narodowy ogłosił szeroką akcję antybrytyjską, w ramach której żądano dewaluacji rupii do przedwojennego poziomu oraz umorzenia długów wobec Wielkiej Brytanii. Łączne długi szterlingowe Indii wynosiły wówczas już około 350 mln funtów i ich obsługa była znacznym obciążeniem dla gospodarki, stanowiąc około dwóch trzecich łącznej wartości *home charges*, czyli 20 mln z około 30 mln funtów rocznie⁷¹.

Indie silnie odczuły wielki kryzys, który objawił się znacznym spadkiem cen głównych towarów eksportowanych przez kraj oraz zmniejszeniem na nie popytu. Brytyjskie zapowiedzi reform politycznych wywoływały nerwowość na rynkach finansowych. W kontekście akcji Kongresu zdawano sobie sprawę, że przekazanie władzy w zakresie polityki monetarnej w ręce jakiegokolwiek organu odpowiedzialnego przed zgromadzeniem pochodzącym z wyborów błyskawicznie doprowadzi do dewaluacji rupii. Spowodowało to ucieczkę kapitałów z Indii, a wraz z konsekwencjami wielkiego kryzysu postawiło rząd kraju przed problemem zebrania funduszy na obsługę *home charges*. Rozpoczął się poważny kryzys monetarny. Rząd zdawał sobie sprawę, że poprawę sytuacji mogło przynieść jedynie ponowne zwiększenie zaufania inwestorów bądź dewaluacja. Obydwa rozwiązania uzależnione były od decyzji władz w Londynie.

Jakkolwiek sytuacja w Indiach wywoływał zaniepokojenie również nad Tamizą, miało ono inne źródła niż w New Delhi. Nie przejmowano się specjalnie koniunkturą – głównym problemem było zapewnienie wypłacalności Indii i uzyskanie pełnej kwoty *home charges*. Jak dowodzi Tomlinson, był to jeden z trzech „celów minimum” polityki brytyjskiej przez większość panowania w Indiach (obok zapewnienia rynku zbytu dla angielskich towarów i utrzymania znacznej części imperialnych żołnierzy)⁷². Dlatego też urzędnicy w Londynie pozostawali głusi na głosy płynące z subkontynentu indyjskiego i wymuszali na administracji kolonialnej kontrakcję monetarną, która umożliwiała pokrywanie opłat na rzecz Anglii poprzez transfer złota z indyjskich rezerw trzymany w Londynie. Od

⁷¹ B. R. Tomlinson, *Britain and the Indian Currency Crisis, 1930–2*, „The Economic History Review” 1979, t. 32 New Series, nr 1, s. 88–90.

⁷² B. R. Tomlinson, *The Economy...*, 149–154.

kwietnia 1929 roku do maja 1932 roku uzyskano w ten sposób 35 mln funtów, co stanowiło jedną trzecią łącznych opłat indyjskich⁷³.

Wymuszona przez Londyn polityka deflacyjna pogarszała jedynie kryzys, pogłębiając spadek cen i utrzymując wysoką stopę procentową. Powodowało to rosnące niepokoje polityczne⁷⁴. W połowie 1931 roku rząd w New Delhi zdawał sobie sprawę, że nie będzie mógł długo podtrzymać panującej sytuacji, zwrócił się więc do Londynu z prośbą o linię kredytową w wysokości 50 mln funtów (wkrótce miała ona wzrosnąć do 100 mln funtów). Kredyt ten miał zmniejszyć problemy walutowe, a przede wszystkim upewnić inwestorów co do brytyjskich intencji względem Indii. Główną siłą kierującą tym projektem był kolejny niezależny od Londynu minister finansów Indii George Shuster⁷⁵.

W Londynie prośba indyjska doczekała się różnych ocen. India Office przyjęło ją entuzjastycznie jako sensowne rozwiązanie trawiących Indie problemów. Przeważała jednak negatywna opinia ministerstwa skarbu. Zdaniem jego urzędników, udzielenie takiej linii kredytowej zostałoby przyjęte na świecie jako brytyjskie zobowiązanie do wzięcia na siebie odpowiedzialności za długi indyjskie i australijskie. Prośbę odrzucono. Dnia 26 czerwca 1931 roku premier Ramsay MacDonald wygłosił jedynie deklarację w Parlamencie, bardzo ogólnikowo kreśląc wizję możliwego przyszłego wsparcia dla Indii⁷⁶.

Koszty utrzymania kursu 1s6d stawały się wysokie. W pierwszej połowie 1931 roku wyniosły one 3 mln funtów, w samym sierpniu 4 mln, w pierwszych trzech tygodniach września zaś 5 mln funtów⁷⁷. Jednocześnie

⁷³ B. R. Tomlinson, *Britain...*, s. 89–90; D. Rothermund, *The Great Depression and British Financial Policy in India, 1929–1934*, „Indian Economic and Social History Review” 1981, t. 18, nr 1, s. 1–2.

⁷⁴ D. Das, *Indie...*, s. 172.

⁷⁵ B. R. Tomlinson, *Britain...*, s. 92–93. Na temat brytyjskiej reakcji zob. dyskusję w: C. Bridge, *Britain and the Indian Currency Crisis, 1930–2: A Comment*, „The Economic History Review” 1981, t. 34 New Series, nr 2, s. 301–304; B. R. Tomlinson, *Britain and the Indian Currency Crisis, 1930–2: A Reply*, „The Economic History Review” 1981, t. 34 New Series, nr 2, s. 305–307.

⁷⁶ „His Majesty’s Government [...] should the need arise [...] will apply to Parliament for the authority necessary for them to give financial support under suitable conditions”, za: I. M. Drummond, *The Floating Pound and the Sterling Area, 1931–1939*, Cambridge 1981, s. 37.

⁷⁷ Obieg banknotów spadł z 1 630 mln rupii w 1929 roku do 1 359 mln w sierpniu 1931 roku, za: D. Rothermund, *British...*, s. 9.

w New Delhi zdawano sobie sprawę, że w ciągu ostatniego kwartału 1931 roku konieczne będzie zebranie funtów na kolejną transzę *home charges*. Wobec ucieczki od rupii wydawało się to niemożliwe, podobnie jak uzyskanie kredytu: ostatnia taka próba w City zakończyła się niepowodzeniem, a wysokość istniejącego długu wewnętrznego w Indiach spędzała sen z powiek urzędnikom.

We wrześniu w Londynie wobec rosnących problemów finansowych uznano sprawę Indii za niepozwalającą na ustępstwa. Panowało poczucie, że upadek rupii oznaczałby kryzys zaufania do imperium i musiałby doprowadzić do upadku funta. Sytuacja wydawała się bez wyjścia.

Ratunek przyszedł jednak z niespodziewanej strony. Dnia 19 września 1931 roku w Londynie podjęto przełomową decyzję o zawieszeniu wymienialności funta na złoto, kończąc tym samym kilkunastoletni kryzys brytyjskiej waluty. Zdecydowano jednocześnie, że rupia podzieli los funta, utrzymując przy tym kurs 1s6d. Aby nie pozostawiać miejsca na dyskusje, decyzję dotyczącą rupii ogłoszono publicznie przed oficjalnym zakomunikowaniem jej rządowi w New Delhi.

Reakcja indyjska była dla Londynu zaskakująca. W wyniku sugestii Schustera (który miał wówczas w angielskich kręgach rządowych nie najlepszą prasę⁷⁸) wicekról Freeman Freeman-Thomas (lord Willingdon) wydał 21 września rozporządzenie w celu ochrony indyjskich rezerw. Zakładało ono faktyczne zerwanie połączenia z funtem i przejście rupii na płynny kurs. Stan ten utrzymał się trzy dni. W tym czasie między Londynem a New Delhi doszło do dramatycznej wymiany telegramów. Rząd indyjski zagroził dymisją, jednak twarde stanowisko Londynu przeważało i 24 września 1931 roku rupia wróciła do kursu 1s6d, który obowiązywał do końca brytyjskiego panowania w Indiach⁷⁹.

Decyzje te miały zaskakujące konsekwencje, przyjęte z radością i niedowierzaniem zarówno w Londynie, jak i New Delhi. Wobec deprecjacji związanej ze szterlingiem rupii wobec złota sprzedaż kruszcu zaczęła być

⁷⁸ W wewnętrznych dokumentach rządowych został określony jako „unreasonable” czy „impossible” – były to jedne z najmocniejszych ocen możliwych w ówczesnym brytyjskim języku urzędowym (I. M. Drummond, *The Floating...*, s. 44–49). Zob. S. Bhattacharya i B. Zachariah, *'A Great Destiny': the British Colonial State and the Advertisement of Post-War Reconstruction in India, 1942–45*, „South Asia Research” 1999, t. 19, nr 1, s. 74 i przypis 14.

⁷⁹ D. Rothermund, *British...*, s. 10–11.

nagle niezwykle opłacalna. Z Indii popłynął więc (przez Londyn) szeroki strumień złota. Między wrześniem 1931 a marcem 1939 roku ludność Indii sprzedała złoto o wartości 3,1 mld rupii, czyli 231 mln funtów (najwięcej w pierwszym roku od odejścia funta od złota). Przyczyny tego procesu nie zostały dotychczas satysfakcjonująco wyjaśnione. Nie wiemy, w jakim stopniu był to wyraz wyzbywania się indyjskiej wsi z oszczędności, a w jakim dywersyfikacja portfela przez bogatsze warstwy społeczeństwa. Tak czy inaczej, łączny odpływ kruszcu był mniejszy niż jego przyływ w ciągu lat dwudziestych⁸⁰.

Sprzedaż indyjskiego złota była jedną z istotnych przyczyn wzrostu cen w handlu międzynarodowym po latach ich spadku w czasie wielkiego kryzysu. Wraz ze złotem z Południowej Afryki była też odpowiedzialna za większość wzrostu światowych rezerw złota w tym czasie. Dla Indii oznaczała koniec problemów walutowych. Już wcześniej deklaracja MacDonalda i twarda postawa Anglików w czasie wrześniowego kryzysu przekonały rynek o niewielkim prawdopodobieństwie zmiany kursu rupii. Zmniejszyło to zasadniczo nacisk na indyjskie rezerwy. Zmiany na rynku złota dalej ułatwiły sytuację rządu: mógł teraz z łatwością zebrać funty potrzebne na *home charges* i zwiększyć podaż pieniądza ograniczoną na początku kryzysu. W styczniu 1932 roku zlikwidowano ograniczenia dewizowe.

Wobec ustabilizowanej sytuacji Anglicy postanowili, że mogą przystąpić do reform konstytucyjnych w Indiach. Zachowanie New Delhi w czasie kryzysu utwierdziło ich tylko w przekonaniu, że lokalne władze nie mogą mieć wpływu na finanse. Zdecydowano też, że najpierw należy uchwalić statut banku, a dopiero później myśleć o ewentualnej zmianie systemu pieniężnego (co przesądziło o braku reform w tej dziedzinie do uzyskania przez Indie i Pakistan niepodległości). W latach 1933–1934 udało się powołać Indyjski Bank Rezerw (Reserve Bank of India, RBI; zaczął działalność w 1935 roku), który spełniał wszystkie wymagania Anglików.

⁸⁰ Badacze zgodnie przyznają, że jakkolwiek odpływ złota z Indii był najlepszą z rzeczy, jakie z perspektywy Londynu mogły się wydarzyć, był całkowicie nieplanowany. Skoro jednak podobny efekt wywołano bezpośrednio po pierwszej wojnie światowej, trudno uwierzyć w przypadek. Mechanizm odpływu złota szczegółowo opisuje I. M. Drummond (*The Floating...*, s. 46–48). O wcześniejszych zakupach zob.: T. Roy, *Money Supply and Asset Choice in Inter-war India*, „The Indian Economic and Social History Review” 1993, t. 30, nr 2, s. 168–175.

Gubernatora mianował minister do spraw Indii. Pierwszym gubernatorem (zresztą na życzenie Montagu Normana) został Osborne Arkell Smith. Kompetencje RBI (z którym współpracował wciąż półpubliczny Imperial Bank) obejmowały emisję pieniądza papierowego, pełnienie funkcji banku banków, obsługę rządu Indii, zarządzanie rezerwami i czuwanie nad utrzymaniem kursu rupii na poziomie 1s6d. Bank otrzymał całe złoto należące dotąd do rządu oraz papiery wartościowe, które umożliwiały pokrycie emisji w 50%. W 1935 roku uchwalono również ustawę o rządzie Indii (*Government of India Act*), która przyznawała brytyjskiemu gubernatorowi zasadnicze uprawnienia do kształtowania finansów subkontynentu. RBI i reforma konstytucyjna zagwarantowały, że niezależnie od przemian politycznych centrum decyzji w kwestiach monetarnych pozostanie w Wielkiej Brytanii. Jak pisał Aditya Mukherjee, „paradoksalnie RBI został stworzony i wykorzystany jako instrument wyzysku kolonialnego w okresie, który dla wielu stanowi początek dekolonizacji”⁸¹.

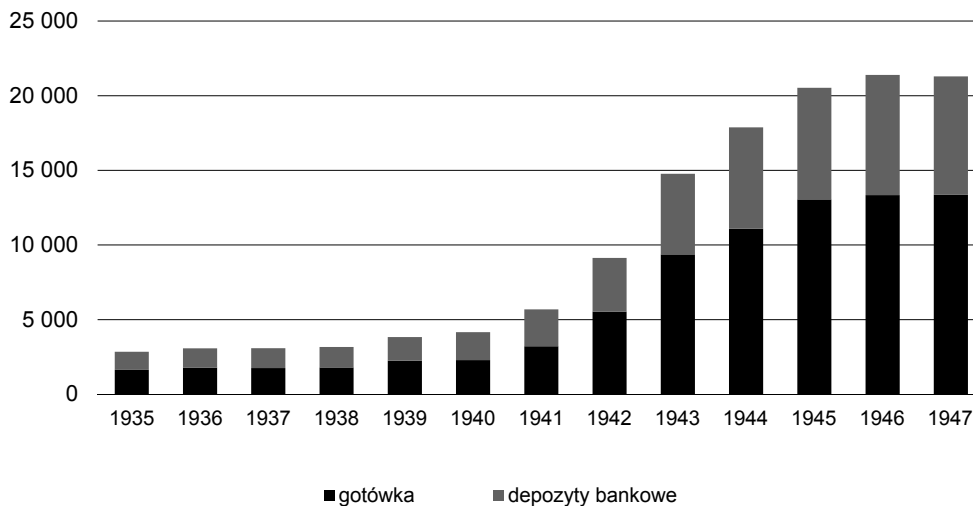
Od powołania RBI datują się pierwsze solidne statystyki sytuacji monetarnej Indii. Wykres 8 przedstawia podaż pieniądza do powstania niepodległych Indii i Pakistanu. Jego stabilność do wybuchu drugiej wojny światowej dobrze ilustruje losy rupii w tym okresie. Trwały wówczas zmiany rozpoczęte w 1931 roku. Złoto odpływało, choć mniej gwałtownie niż po dewaluacji funta, wciąż też podnosiły się głosy na rzecz dewaluacji rupii. Stanowisko takie zajmował również Osborne Arkell Smith, co doprowadziło do jego rezygnacji już w październiku 1936 roku. O brak zmian dbał następca Schustera – Percy James Grigg, późniejszy minister wojny w rządzie Winstona Churchilla – wyrzekający się wszelkich eksperymentów z pieniądzem⁸².

⁸¹ A. Mukherjee, *Controversy...*, s. 229–233; R. Mathur, *The Delay in the Formation...*, s. 152–169; G. Balachandran, *Towards a 'Hindoo Marriage': Anglo-Indian Monetary Relations in Interwar India, 1917–45*, „Modern Asian Studies” 1994, t. 28, nr 3, s. 636–647.

⁸² I. M. Drummond, *The Floating...*, s. 49; zob. S. Turnell, *Central Banking at the Periphery of the British Empire: Colonial Burma, 1886–1837*, Macquarie University, Department of Economics Research Paper, nr 0511, 2005, s. 21–28. To Grigg doprowadził do rezygnacji Smitha, między innymi przechwytyjąc jego prywatną korespondencję i podsłuchując rozmowy telefoniczne. Te metody nie zjednały mu sympatii w Londynie, za: R. Mathur, *The Delay in the Formation...*, s. 167–169; G. Chandavarkar, *Central Bank and Government: An Untold Story from RBI's Early History*, „Economic and Political Weekly” 2000, t. 35, nr 34, s. 3048–3060.

Początek drugiej wojny światowej uniemożliwił zmiany systemowe w indyjskim pieniądzu⁸³, miał jednak istotne znaczenie dla sytuacji pieniężnej kolonii. RBI prowadził pasywną politykę, ograniczając się do utrzymywania niskich i stabilnych stóp procentowych, które miały za zadanie wspierać wysiłek wojenny. Ze względu na członkostwo w strefie szterlinga Indie musiały dostosować się do jej polityki (zob. tekst Piotra Jachowicza w niniejszym tomie). Wprowadzono ograniczenia dewizowe wobec krajów spoza strefy oraz uczestniczono w puli (*pool*) dolara i złota. Został utrzymany sztywny kurs rupii wobec funta.

Wykres 8. Podaż pieniądza w posiadaniu ludności, 1935–1947 (w milionach rupii)

Uwagi: stan za ostatni dzień pracujący.

Gotówka oznacza banknoty i rupie w formie monet, z wyłączeniem rezerw kasowych banków i pieniędzy w urzędach skarbowych oraz (ze względu na brak odpowiednich szacunków) drobnych monet w obiegu.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: A. G. Chandavarkar, *Money and Credit (1858–1947)* [w:] *The Cambridge Economic History of India*, t. 2: c. 1757–1970, red. D. Kumar, M. Desai, Cambridge 1983, s. 767.

Lata wojny były okresem najsilniejszej chyba eksploatacji gospodarczej Indii przez Wielką Brytanię. Kolonia została zmuszona, mimo własnych problemów z zaopatrzeniem, do dostarczania Anglikom wielkiej ilości dóbr i usług na kredyt. Skala kredytów była olbrzymia. Według niektórych

⁸³ Fragment o polityce w czasie drugiej wojny światowej oparłem w większości na: A. G. Chandavarkar, *Money...*, s. 773–774.

szacunków w 1947 roku wyniosły one 17 razy więcej niż roczne przychody rządu Indii i stanowiły jedną piątą produktu narodowego brutto Wielkiej Brytanii. Wartość zadłużenia (tzw. *sterling balances*) pokazują dane tabeli 2. Z pozycji dłużnika Anglii Indie po wojnie stały się jej największym wierzycielem: w 1945 roku zadłużenie wobec Perły Korony Brytyjskiej wynosiło 35,8% wszystkich zagranicznych długów Anglików. Co więcej, Anglicy wymusili RBI do udzielenia tych kredytów na symboliczny procent (0,75% rocznie). Pewną pociechą było wykorzystanie przez niepodległe Indie brytyjskich spłat długu do finansowania inwestycji⁸⁴. O negocjacjach związanych z dalszym losem *sterling balances* szerzej pisze Piotr Jachowicz.

Tabela 2. Sterling balances w Reserve Bank of India, 1939–1947 (w mln funtów)

Data	Wartość
04.1939	53
04.1940	106
04.1941	104
04.1942	211
04.1943	421
01.1944	656
04.1945	1 039
04.1946	1 299
04.1947	1 201
12.1947	1 139

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: A. Mukherjee, *Indo-British Finance: the Controversy over India's Sterling Balances, 1939–1947*, „Studies in History” 1990, t. VI s.n., nr 2, s. 231.

Wracając do okresu wojny, dostawy dla Anglików były finansowane przez rząd drukiem pieniędzy, stąd niemal siedmiokrotny (o 575%) wzrost podaży pieniądza w latach 1938–1946, przedstawiony na wykresie 8. Spowodował on wysoką inflację, będącą główną bolączką indyjskiego rządu, który starał się ograniczyć obieg pieniężny. Próbowano różnych środków, m.in. pożyczki w Indiach zaciągały rządy państw alianckich. Odwołano się również do

⁸⁴ A. Mukherjee, *Indo-British Finance: the Controversy over India's Sterling Balances, 1939–1947*, „Studies in History” 1990, t. VI s.n., nr 2, s. 229–234, 249–251; B. R. Tomlinson, *The Economy...*, s. 154, 160–161, 168.

skłonności tezauryzacyjnych społeczeństwa, świeżo ogołoczonego z kruszców wielką wyprzedają z lat 1931–1941. W latach 1943–1946 z prawdziwą maestrią przeprowadzono sprzedaż złota i srebra w imieniu rządów Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. W przypadku cenniejszego z kruszców nabywców znalazło 7,5 mln uncji, tańszego srebra zaś 50 mln uncji⁸⁵.

Gdy po drugiej wojnie światowej udało się opanować inflację, nie było już miejsca na przekształcenia istniejącego pieniądza – w kraju panowała bowiem gorączka niepodległościowa oraz walka o kształt przyszłego państwa – federacji hindusko-muzułmańskiej bądź też podzielonego na dwa organizmy państwowe. Zwyciężyła druga z możliwości i w sierpniu 1947 roku Indie i Pakistan odziedziczyły rupię.

Zakończenie

Zgodnie z *modus operandi* brytyjskiej polityki imperialnej nowi władcy subkontynentu przejęli zastane w Indiach systemy monetarne, modyfikując je jedynie, kiedy sprawiały problemy. Pieniądz indyjski oparty był do końca XIX wieku na srebrnej rupii, w następnych latach przechodząc przez różne wariacje na temat *gold* (czy też *sterling*) *exchange standard*, aż do całkowitego odejścia od złota wraz z funtem we wrześniu 1931 roku.

Miano perły korony brytyjskiej doskonale pasuje do roli Indii w imperialnym systemie finansowym. Od początku angielskiej obecności na subkontynencie kolejne posunięcia monetarne były kształtowane z myślą o interesie Londynu, niosąc ze sobą nieraz negatywne konsekwencje dla kolonii. Początkowo kruszce indyjskie były jednym z czynników umożliwiających stworzenie nowoczesnego angielskiego standardu złota po wojnach napoleońskich. Następnie, poprzez połączenie polityki handlowej i walutowej, Wielka Brytania wykorzystywała Indie do podtrzymania dominacji Londynu na światowych rynkach finansowych i gwarantowania stabilności funta. Druga z funkcji stała się szczególnie widoczna w dwudziestoleciu międzywojennym, kiedy zarówno w czasie brytyjskiej deflacji, jak i wielkiego kryzysu polityka pieniężna w New Delhi służyła londyńskiemu rynkowi kosztem interesów Indii. Ostatnim wyrazem tej dominacji było wymuszenie na New Delhi finansowania olbrzymiego kredytu dla Wielkiej Brytanii poprzez inflacyjną emisję pieniądza w czasie drugiej wojny światowej.

⁸⁵ S. Bhattacharya, B. Zachariah, *A Great Destiny*..., s. 95.